

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12

Штангрет М. Й., декан економічного факультету ННІ права, психології та економіки ЛьвДУВС, к.ю.н., доцент;
Броневицька О. М., доцент кафедри кримінально-правових дисциплін ННІ права, психології та економіки ЛьвДУВС, к.ю.н.

Міждисциплінарний підхід у підвищенні правосвідомості молоді

У статті розглянуто й теоретично обґрунтовано філософсько-правові аспекти правового виховання молоді. Здійснено філософсько-правове осмислення суті правового виховання людини на сучасному етапі розвитку суспільства через всебічне теоретичне узагальнення й інтегрування результатів досліджень у царині суміжних наук, внаслідок чого виявлено найбільш ефективні підходи до вирішення проблеми виховання молоді. Розширено й поглиблено філософсько-правове міждисциплінарне пізнання правосвідомості.

Ключові слова: правове виховання, правосвідомість, правомірна поведінка, філософсько-правове пізнання.

В статье рассмотрены и теоретически обоснованы философско-правовые аспекты правового воспитания молодежи. Осуществлено философско-правовое осмысление сути правового воспитания человека на современном этапе развития общества через всестороннее теоретическое обобщение и интегрирование результатов исследований в области смежных наук, в результате чего выявлены наиболее эффективные подходы к решению проблемы воспитания молодежи. Расширено и углублено философско-правовое междисциплинарное познание правосознания.

Ключевые слова: правовое воспитание, правосознание, правомерное поведение, философско-правовое познание.

The article discusses and theoretically grounded philosophical and legal aspects of the legal education of youth. Implemented philosophical and legal understanding of human essence of legal education at the present stage of development of society through comprehensive theoretical generalization and integration of research results in the field of allied sciences, causing identified the most effective approaches to the problem of educating the youth. Broadening and deepening the philosophical and legal interdisciplinary knowledge of justice.

Keywords: legal education, justice, good behavior, philosophical and legal knowledge.

В основі правомірної (неправомірної) поведінки молоді лежить відповідна правосвідомість. Однак, проаналізувавши підходи до розкриття сутності й змісту правосвідомості, ми виявили не лише відсутність єдиного погляду на цю проблему, але й, на нашу думку, неточність, однобічність, вузькість її тлумачення.

Аспекти свідомості у філософсько-правовому вимірі розглядалися у працях С. Алексеєва, Р. Ваврик, М. Варія, Ф. Капака, Б. Кукушкіна і Л. Логунова, С. К'єркегора, К. Леві-Строса, О. Мамута, К. Момджяна, В. Нестеренка, С. Сливки, П. Сорокіна, Е. Толмена, С. Франка, З. Фройда, Е. Фромма та ін.

У структурному плані правосвідомість включає такі компоненти, як світоглядний, духовний, моральний, естетичний, правоціннісний, психологічний, професійно-правовий і буденно-правовий Розглянемо їх.

Світоглядний компонент. Світогляд являє собою не лише деякий образ світу, але також і „певну проекцію на світ людських переживань, прагнень, очікувань. Разом з цим — це деяке зусилля, певна мобілізація внутрішніх ресурсів людини, спонукання й спрямування її до залученості до світу” [10, с. 204].

Щодо світу й самої людини, то світогляд виступає як духовно-практичний спосіб їх освоєння. Тому світоглядне узагальнення, яке надає завершеної й цілісності світоглядній моделі світу, являє собою мислення не за логікою об'єктивного знання, а за логікою постулатів і принципів.

Світогляд — це духовне ядро особистості. Власне з нього проростає наша віра й надія, а також життєві смисли. Світогляд — це те, що надає нам змогу засвідчити свою позицію в світі: огляд світу, дослухання світу, своє ствердження у світі. На думку В. Нестеренка, це та точка відліку, без якої кожний із нас втратить орієнтацію — й у світі, й у конкретній життєвій ситуації” [10, с. 15].

У світогляді виділяють компонентну, рівневу й функціональну структури. Так, компонентну структуру світогляду утворюють різні притаманні людині форми духовного осягнення світу. Це і почуття, і знання, і цінності та оцінки, і різного роду приписи, і настанови, нарешті, переконання. „Складовими світогляду їх робить саме те, що вони всі разом, у своєму поєднанні здійснюють акт самоусвідомлення залученості людини до світу. Тому в межах світогляду вони можуть набувати деяких рис, яких не мають поза ними” [10, с. 79].

Рівнева структура світогляду виражається через світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння.

Світовідчуття у правосвідомості виявляються передусім як переживання й оцінки, звернені не до окремих правових явищ або фактів, а до світу й права загалом. На їх основі ми визначаємо сформований на його ґрунті світогляд як оптимістичний або песимістичний. Можливе й нейтральне за своїм характером світовідчуття.

Світосприйняття у правосвідомості — це відображення світу як цілком предметної реальності, зорганізованої та упорядкованої на основі права. На цьому рівні організації світогляду переважають різного типу, в тому числі й правові знання, просторово-часові уявлення про світ і право, які, поєднуючись і синтезуючись, дають у результаті цілісний образ світу, образ суспільного життя.

Світорозуміння у правосвідомості — це насамперед пояснення самого світу, його походження, способу його існування, його майбутньої долі (вічний він чи піде в небуття, відродиться знову чи зникне назавжди тощо), а також місця та ролі права в цьому світі. Світорозуміння може бути буденно-масовим і теоретичним. Перше виступає в трьох головних своїх формах: міфологічне світорозуміння, релігійне світорозуміння, філософське світорозуміння. Друге ж має два головних своїх вияви: теологічне світорозуміння і філософське світорозуміння.

Світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння споріднює духовно-практична природа світогляду, яка набирає свого концентрованого вияву в такій його загальній функціональній ознаці, як світоперетворення, в тому числі й за допомогою права.

Таким чином, світоглядний компонент у правосвідомості молоді відображає певний підхід до розуміння світу і суспільства в ньому, смислів свого буття і права в ньому, а

також певні світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння, спроектовані на життєдіяльність.

Духовний компонент. Духовність обов'язковий компонент свідомості. Духовність синхронізує природне і позитивне право, робить закон мобільним, гнучким і пристосованим до духу, законів природи і здорового глузду. Духовність у правосвідомості – це прояв вільної волі людини, свободи її духу, мислення, слова, вчинків, а також, що надзвичайно важливо, - справедливості.

Духовно збагачений світський закон є не лише правовим гарантом безпеки держави, але й потужним регулятором взаємовідносин між громадянами. Інший бік духовності закону – це його фізикалізм, суть якого полягає в тому, що „істинність положень залежить від можливості перекласти її мовою фізики” [7, с. 1321].

На ґрунті духовних почуттів унаслідок їхнього смислового й певного узагальнення зростають такі сутнісні сили людини, як віра, надія, любов. Вони найбільшою мірою втілюють у собі світоперетворюючі можливості світогляду, отже, складають його функціональну структуру.

Віра дозволяє людині включати до свого духовного світу і свого життя те, що не входить безпосередньо до складу її життєвого досвіду. Але щоб повірити, ми повинні свідчення чужого досвіду сприймати як певну смислову реальність, яка є для нас не нижчою, а, можливо, навіть вищою, ніж реальність нашого власного досвіду. Це саме відбувається і щодо правових норм.

М. Варій, досліджуючи духовно-перцептивну складову соціальної психіки нації, пише: „Духовність не тотожна жодному з виявів сутнісних сил людини, але, як невидимі рентгенівські промені, пронизує кожну з них, надає їм смислу людського буття через ствердження людяності, доброти, гуманізму, чуйності, устремління у вічність. Через неї людина ніби виходить за межі власного життя і прилучається до вищого, водночас загальнолюдського і надлюдського” [6, с. 89]. Дослідник пояснює: „Духовно-перцептивна складова соціальної психіки забезпечує однотипні способи духовно-практичного засвоєння членами нації світу, національного смислу буття в ньому, вселюдських і національних цінностей. Вона спонукає особу співвідносити, співставляти свої дії і вчинки з моральними вимогами, духовними позиціями нації, а також займати якусь позицію щодо них, заперечувати не духовне, не людське, не моральне” [6, с. 9]. Власне духовно-перцептивна складова забезпечує однотипні способи духовно-практичного засвоєння світу, свого смислу буття в ньому, права. Вона є тією підсистемою, яка розкриває особливості та неповторність духовно-практичного бачення, розуміння і засвоєння світу, суспільства, права.

Видатний український історик і етнолог В. Антонович ще в XIX столітті писав, що народ може від сильних утисків “змінити верхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних” [1, с. 212].

М. Бердяєв, маючи на увазі націю, підкреслював: “Національність – складне історичне утворення, воно формується як наслідок кровного змішування рас і племен, багатьох перерозподілів земель, з якими воно пов'язує свою долю, і духовно-культурного процесу, що витворює духовне обличчя” [2, с. 97-98]. Духовні чинники є найбільш важливими для існування нації. У правосвідомості вони служать „контрольними пунктами” щодо прийняття правових норм і ставлення до них.

О. Нельга розмірковує, що „духовність має бути визначеною як здатність окремої людини або певної людської спільноти „впускати” в себе цивілізаційно-інноваційні

цінності й позбавлятися цінностей культурно-традиційних у тих межах, в яких це не призводить до руйнації особистості, дозволяє їй зберегти свою самобутність і найважливіші ідентитети. Духовність живиться такими цінностями, як істина, добро й краса, людське життя й людська душа, рідна кров, сім'я та Батьківщина" [9, с. 6].

Отож, духовні виміри правосвідомості зумовлюються фундаментальною відкритістю буття людини й водночас — притаманною йому тенденцією до цілісності, порядку, в тому числі й на основі права.

Моральний компонент. Мораль виконує свою регулятивну функцію через однотипну уяву та поняття про добро й зло, про правильне й неправильне, про достойність і недостойність, про обов'язок і честь, тобто через посередництво системи моральних цінностей. Але вказані поняття не є абстрактними у відношенні до членів суспільства. Вони дані їм через сукупність розумових і чуттєвих образів. Реалізація моральних цінностей обов'язково супроводжується інтелектуальними, емоційними й вольовими процесами. А оцінка реалізації таких цінностей іншими та в цілому суспільством викликає переживання.

Мораль у правосвідомості немовбито визначає змістовний аксеологічний і деонтологічний потенціал вчинку, дії, діяльності. Це відбувається через поняття добра або зла, справедливого або несправедливого, гідного або негідного і т. ін. Вона впливає на людську поведінку через принципи і норми, через імперативні вимоги, оцінки та ідеали. Вона виконує скеровуючий, соціально-інтегрований вплив на мотиви і внутрішній вибір особистості в процесі реалізації правомірної поведінки. Моральне регулювання передбачає усвідомлення моральних цінностей, внаслідок чого домінує внутрішній мотив поведінки. Таким внутрішнім мотивом може виступати і правова норма.

Моральне у правосвідомості реалізує єдність об'єктивного і суб'єктивного. Об'єктивний його бік складає загальнолюдське, цивілізаційне в суспільстві, соціальних відносинах, праві, об'єктивних соціальних потребах, інтересах та цінностях. Він проявляється в реальних і конкретних правомірних чи неправомірних діях і вчинках, поведінці людей, у тому числі в ході війни. Суб'єктивний бік морального у правосвідомості — готовність до відповідних моральних дій.

М. Варій пояснює, що мораль відображає суспільну дійсність, соціальні процеси, події і факти, соціальні об'єкти та ін., не тільки в об'єктивному їх стані, а такими, що пройшли через призму всього морального [4, с. 10]. Далі вчений пише: „Моральні принципи і норми, якими керується окрема особистість чи група, — це стійкі мотиви їх вчинків і поведінки. Кожний такий моральний мотив має змістовну і динамічну сторону. Разом вони формують відповідну соціально-психологічну установку. Рівень її актуалізації, сила прояву залежать від енергетичного заряду в ній. Отож прояв морального завжди має і психологічний компонент [4, с. 11].

„Моральні норми у поведінці людини — це зовнішні заборони і правила, що набули внутрішньої форми та керують діями індивіда" [18, с. 237]. Моральні норми, як утворення правосвідомості, проєктуються на правові норми, в результаті чого останні діють під їхнім „тиском". Тому Е. Соловйов висловлює таку думку: „Правова норма за самою сутністю своєю співвіднесена з дійсним. Право нікуди не спрямовує, надаючи цю можливість моралі, вірніше вищим її поверхам, де визначаються не заборони, а цінності, ідеали, смисло-життєві орієнтири і де етика приходиться до прямого дотику з філософією права. Право лише оберігає те, до чого людина вже йде (як до реальної, при житті здійснюваної можливості) або просто прив'язана (як до свого багатства)" [14, с. 188].

Правоціннісний компонент. Правоціннісний компонент у правосвідомості молоді людини виражається у тому, що для нього право загалом і конкретні правові норми, зокрема, є особистісними цінностями, які слугують спонукальною силою власної правомірної поведінки у будь-яких ситуаціях, у тому числі й професійній правоохоронній діяльності.

Власне правоціннісний компонент правосвідомості відображає право як цінність, а правові норми — як ціннісні орієнтації. Поняття „ціннісні орієнтації” виникло на межі ряду дисциплін — філософії цінностей, аксіології — теорії цінностей, філософської і культурної антропології, соціології, соціальної психології і загальної психології, а також численних спрямувань, теорій і течій у цих галузях.

Правові цінності у правосвідомості молоді правлять за життєві й професійні орієнтири тому, що вони мають здатність структурувати правову реальність і свої дії за критерієм її значущості для людини, держави, суспільства.

За певних обставин цінності у правосвідомості молоді можуть відриватися від процесу їх реалізації, набувати характеру самодостатнього буття, байдужого або навіть ворожого до конкретних людей з їхніми конкретними інтересами та проблемами. До того ж, структуруючи правову дійсність, цінності певним чином схематизують її, й тоді беззастережно прийняття якихось окремих цінностей права призводить до спрощеного, врешті хибного ставлення до інших правових норм.

М. Варій доводить: „Цінність не тільки осмислюється, але і переживається, вистраждовується. Саме це спонукає до активності, тобто провідним, рухомим фактором виступає соціально-психологічна установка. Цінність — це нібито фіксація значущості, а соціально-психологічна установка — ступінь необхідності її реалізації” [5, с. 173-174].

Найпоширенішим до молоді людини способом утілення цінностей є їхнє ствердження через життя й професійну діяльність. Макс Шелер узагалі вважав цю форму утілення цінностей головною. На його думку, кожна видатна людина є уособленням структури життєвих прагнень якоїсь групи або навіть цілої доби. А серед них він виокремлював три рівні: 1) люди святості; 2) генії науки, моралі, мистецтва, законодавства; 3) герої.

Естетична складова. Існує багато дефініцій естетики. Так, Ю. Борев вважає, що естетика — це аксіологія загальнолюдських цінностей (наука про естетичні цінності, про історичну обумовленість естетичного багатства світу, його сприймання, оцінки, засвоєння, про творчість за законами краси) [3, с. 7]. Група авторів стверджує, що естетика — це наука про сутність естетичного ставлення людини до оточуючого світу, про закономірності естетичної діяльності людей, про природу і соціальні функції мистецтва як специфічної, художньо-образної форми пізнання, оцінки і перетворення дійсності [11, с. 29]. Вказується, що естетика — це наука про природу і закономірності естетичного засвоєння дійсності, про творчість за законами краси [17, с. 416].

Однак, з нашої точки зору, естетика — це наука про почуття краси в гармонійній побудові природи і суспільства, в тому числі й на основі права.

Відомо, що право виникло у процесі еволюційного розвитку людства, з природних потреб у той час, коли моральних норм вже виявилось недостатньо для регулювання відносин. Проте створення права, поряд з певною еволюційністю, часто носить революційний (штучний, насильний) характер. Тому небезпека порушення природної гармонії розвитку суспільства криється і в праві, його невивчених нормах.

Отож, естетична складова правосвідомості молоді відображає його здатність роз-

різняти у праві гармонійне, прекрасне, піднесене, комічне, трагічне, гидке і потворне.

Прекрасне у праві — це свобода суспільних дій людини, які не завдають шкоди іншим. Крім того, юрист відчуває прекрасне у реалізації таких норм права, як: наявність достатньої інформації про скоєне правопорушення, наявність ознак злочину, логічність версій, розгадування задумів правопорушника та інша готовність до діяльності, яка сприяє професійній радості, задоволенню. Навпаки ж, невідповідність, несумісність прийнятих правових норм, позбавлення їх цінностей, бездуховності викликає почуття бридкого, потворного у законодавстві. Також жахливі дії юриста, негативні (антизаконні) дії, прикрашування правової дійсності (наприклад, приховування злочинів) демонструє потворну поведінку суб'єкта права.

Піднесене у правовому полі з'являється з моменту довгоочікуваного прийняття закону, нормативно-правового акта. Наприклад, знаючи велику потенційну силу демократії в Україні, громадяни дали високу позитивну оцінку суспільній значимості Конституції України. У стані піднесеного перебувають сьогодні юристи, очікуючи прийняття нових кодексів, передусім, цивільного і кримінального. У цей самий час ми часто зустрічаємося з потворним у пізнанні права. Це позбавлення волі за найменші правопорушення, що принижує людську гідність, надає таким діям негативне суспільне значення. Джерелом низького у даному випадку є тиранія законодавства неіснуючої держави (яке не притаманне Україні). Низькими можуть бути й антигуманні дії, вчинки окремих юристів, які межують з крайнім ступенем бридкого.

Естетична цінність, як і естетична оцінка, визначається ставленням молоді до правової дійсності. Це відображається через світосприйняття, специфічний характер естетичного ставлення до професійної діяльності, дії, вчинки і поведінку.

Завдяки естетико-правовим цінностям молоді люди здійснюють пізнання юридичного світу, в них формується естетичне ставлення до власне правової дійсності (реального правового суспільного життя), розвивається естетичний ідеал у правовому полі й творче уявлення про призначення права, виробляється власна оцінка естетичної вартості майбутніх професійних дій, відшліфовується професійно-образне й професійно-логічне мислення.

Професійно-правовий компонент. Особливе місце займає професійний компонент правосвідомості молоді.

Професійно-правовий компонент правосвідомості формується в процесі спеціальної підготовки (при навчанні у юридичному закладі), а також практичної юридичної діяльності. Вона відображає не лише рівень правових знань, навичок і вмій, але й способи їх застосування, перетворення в мотиви практичної діяльності. Формуванню професійно-правового компонента правосвідомості молоді має бути приділена велика увага в демократичному суспільстві, особливо в умовах проведення конституційної реформи, трансформування суспільних відносин. Важливу роль у формуванні цього компонента правосвідомості має відігравати філософія права, через яку „юрист засвоює ті віковічні цінності, фундаментальні категорії та інтелектуально-пізнавальні засоби, які потім будуть для нього виступати орієнтиром в його правозастосувальній діяльності”, як правильно зазначив А. Козловський [8, с. 6].

Характеристику професійно-правового компонента правосвідомості як правосвідомості певних груп людей дає В. Темченко: „Правосвідомість спеціальної групи людей, що професійно займаються юридичною діяльністю в межах компетенції ОВС, яка формується внаслідок спеціальної освітньої підготовки і практичної діяльності

та характеризується єдністю соціальних завдань, форм і методів професійної діяльності" [15, с. 16]. Правозастосовна діяльність або інша юридична практика суб'єкта є однією з основних характеристик правосвідомості.

Особливістю професійно-правового компонента правосвідомості молоді є те, що вона забезпечує постійне перероблення наявної інформації. У зв'язку з цим правосвідомість можна розглядати як „координаційну систему багатовимірності одержання, використання, поширення та збереження інформації у правовому полі, що характеризує ставлення працівника до правової дійсності та встановлення об'єктивної істини" [13, с. 117].

Творення певної правової реальності залежить від розвитку права і правового виховання, а також загальної культури. У цьому вимірі правова діяльність виступає як відповідний тип культури творення соціальної реальності, тобто як соціокультурний чинник суспільного розвитку. „Діяльністю людина перетворює природу і створює свій особливий світ — культуру. Таким чином, діяльність — це засіб формування соціального як культурного середовища життя людини. Вона виконує соціокультурну творчу функцію, творить соціум як культуру" [16, с. 219].

Буденно-правовий компонент управосвідомості характеризує соціальну правову практику як емпіричну діяльність, у процесі якої виражається суб'єктивне повсякденне ставлення людини до чинного права, уявлення про свої права і обов'язки, про справедливість чи несправедливість норм права, про правові почуття, настрої, емоції, що пов'язані з оцінкою існуючого правового режиму, правотворчої та правоохоронної діяльності. Буденна правова свідомість у сучасних умовах є найбільш поширеним різновидом правових поглядів, почуттів та уявлень. Можна погодитися, що „буденна правосвідомість представляє собою практичну правосвідомість" [12, с. 211]. Дійсно, між ними є багато спільного, але не можна їх ототожнювати.

Певна буденна правосвідомість притаманна основній масі громадян і формується на базі їх повсякденного життя у сфері правового регулювання суспільних відносин. Люди кожного дня вступають у ті чи інші правові відносини, зіштовхуються із певними правовими приписами, інформацією, стежать за законотворчою діяльністю парламентарів, урядових органів, діяльністю посадових осіб тощо. Для людей з буденним рівнем правової свідомості характерне фрагментарне знання загальних принципів права, де тісно переплітаються правові погляди із моральними уявленнями.

Буденна правосвідомість не відділена стіною від теоретичної правосвідомості, а перебуває з нею в діалектичному зв'язку. Буденна правосвідомість історично передуює систематизованому знанню і виступає для нього джерелом розвитку і збагачення. Спільним для них насамперед є те, що вони відображають суспільне буття і всю соціально-правову дійсність. Відмінне між ними треба шукати у змісті знань, глибині охоплення ними зв'язків, у ступені розвитку логічного, у співвідношенні в них чуттєвого і раціонального, абстрактного і конкретного.

Таким чином, буденно-правовий компонент у правосвідомості відображає повсякденно-буденне практичне ставлення людини до чинного права, використання його для досягнення справедливості чи несправедливості, суспільної користі чи власної вигоди.

Правосвідомість забезпечує репрезентацію людини своїх стосунків із суспільством, державою, її органами та окремими громадянами, репрезентацію знань, навичок і вмінь правомірної поведінки, а також набутого досвіду, в тому числі в стінах навчального закладу на основі наявного змісту правосвідомості. Проаналізувавши підходи

до розкриття сутності й змісту правосвідомості, ми виявили не лише відсутність єдиного погляду на цю проблему, але й неврахування міждисциплінарних знань, що спонукало до наукового пошуку всього змісту правосвідомості. В результаті дослідження виявлено, що правосвідомість формується внаслідок дії індивідуального духовного, соціального і психологічного, а також історичного розвитку кожного народу, його менталітету.

Таким чином, у філософсько-правовому міждисциплінарному вимірі правосвідомість молоді — це інтегроване духовносоціопсихічне утворення особистості, в основі якого лежать правові норми як спонукальні сили дій, вчинків і поведінки в цілому відповідно до їх змісту. У структурному плані правосвідомість включає такі компоненти як світоглядний, духовний, моральний, естетичний, правочінісний, професійно-правовий, буденно-правовий та психологічний.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — 214с.
2. Бердяев Н. Судьба России. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 256 с.
3. Боров Ю.Б. Эстетика. / Изд. 2-е. — М.: Политиздат, 1975. — 399 с.
4. Варій М.Й. Морально-психологічний стан військ: Навч. посіб. — Львів: ВІ ДУ ЛП, 2000. — 221 с.
5. Варій М.Й. Основи соціальної психології військового колективу / Монографія. — Львів: В-во „СПОЛОМ”, 2002. — 250 с.
6. Варій М.Й. Соціальна психіка нації: Монографія. — Львів: В-во „СПОЛОМ”, 2002. — 184 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусленко. — К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2004. — 1440 с.
8. Козловский А.А. Онтология юридической ответственности // Проблемы философии права: Міжнар. часопис. — Т. 2. — К. — Чернівці: Рута, 2004. — С. 98—111.
9. Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій: Навч. посібник. — Київ: Тандем, 1997. — 368 с.
10. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навч. посібник для студентів вищих учбових закладів. — К.: Абрис, 1995. — 336 с.
11. Основы эстетики и искусствознания / Под ред. И.Л. Любинского, В.К. Скаперщикова. — М.: Просвещение, 1979. — 302 с.
12. Ратинов А.Р. Структура и функции правового сознания // Проблемы социологии права. — Вильнюс, 1970. — Вып. 1. — С. 184—219.
13. Сливка С.С. Юридична деонтологія. — Вид. 2, перероб., допов.. — К.: Атіка, 2003. — 320 с.
14. Соловьёв Э.Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права // Квинтэссенция: филос. альманах / Сост. В.И. Мудрагей, В.И. Усанов. — М.: Политиздат, 1990. — С. 162—235.
15. Темченко В.І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики). — К.: НАВСУ, ДС „Авангард”, 2001. — 188 с.
16. Філософія: Навч. посібник. — 2-ге вид., перероб. і доп. / За ред. І.Ф. Надольного. — К.: Вікар, 2001. — 457 с.
17. Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А.А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — 447 с.
18. Ярошевский М. Наука о поведении: русский путь. — М.: Воронеж, 1996. — 350 с.